

ГЕНДЕР СОЦИАЛИЗАЦИЯ ВА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК МУАММОЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-20-16-22>

В.М. КАРИМОВА

*психология фанлари доктори, профессор,
Низомий номидаги Ўзбекистон
миллий педагогика университети*

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола Ўзбекистонда олиб борилаётган гендер сиёсатнинг ўзига хослиги, гендер психологияси бўйича қўлга киритилган илмий янгиликлар, гендер тенгликка оид норматив ҳужжатларнинг ушбу йўналишларда олиб бориладиган илмий изланишлар учун бирламчи методологик асос эканлиги таъкидланган. Муаллиф ўзи ҳамда шогирдлари билан олиб борган тадқиқотлари асосида оиланинг гендер социализация учун муҳим маскан эканлиги, гендер тенгликда маданий муҳитга боғлиқ бўлган этнопсихологик ўзига хосликлар мавжуд эканлигини, гендер тадқиқотларнинг дунё миқёсида қай тарзда босқичма босқич йўлга қўйилганлиги ва изланишларда гендер ўзига хосликлар намоён бўлаётганлигининг илмий асосларини келтирган. Оилада бажарадиган психологик ролларига боғлиқ тарзда оилвий шахслараро муносабатларда аёллар мавқеи ҳамда позициясининг ижобий томонга ўзгараётганлиги эмпирик натижалар асосида далилланган.

Таянч сўзлар: гендер, гендер социализация, гендер тенглик, оилавий шахслараро муносабатлар, оилавий роллар, оилавий мавые, эркак ва аёллар ижтимоий тасаввурларидаги ўзига хосликлар.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подчеркивается специфика гендерной политики в Узбекистане, уникальные результаты проведенных исследований по гендерной психологии, подчеркивается тот факт, что именно обоснованные нормативные документы по реализации гендерного равенства между полами является методологической основой для проведения эмпирических исследований в данном направлении. Автор на основе проведенных собственных исследований, а также научных работ, совместно со своими учениками, доказывает, что семейная социализация служит психологическим механизмом для формирования гендерных качеств у представителей различных полов, подчеркивается также роль культурной среды и этнопсихологических стереотипов и традиций в семейном быту. В зависимости от выполняемых семейных ролей и традиций межличностных взаимоотношений, последние годы прослеживаются позитивные сдвиги в гендерном равенстве и у женщин-узбечек в нашем обществе.

Ключевые слова: гендер, гендерная социализация, гендерное равенство, межличностные взаимоотношения в семье, семейные роли, семейный статус, специфика социальных представлений у женщин и мужчин.

ABSTRACT

This article highlights the specificity of gender policy in Uzbekistan and presents unique findings from studies conducted in the field of gender psychology. It emphasizes the fact that well-substantiated regulatory documents aimed at implementing gender equality between men and women serve as the methodological foundation for conducting empirical research in this

area. Based on the author's own research, as well as scientific works carried out jointly with her students, it is demonstrated that family socialization functions as a psychological mechanism for the formation of gender qualities among representatives of different sexes. The role of the cultural environment and ethnopsychological stereotypes and traditions in family life is also emphasized. In recent years, depending on the family roles performed and traditions of interpersonal relations, positive shifts in gender equality among Uzbek women in our society have been observed.

Key words: gender, gender socialization, gender equality, family interpersonal relations, family roles, family environment, specific features in social perceptions of men and women.

Янги Ўзбекистон ўз мустақил сиёсатига эга бўлган мамлакат сифатида жаҳон ҳамжамияти билан ҳар томонлама манфаатли ҳамкорликни йўлга қўйган, хусусан, оила ва хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор нуфузли ташкилотлар билан ҳамкорликда юртимизда гендер тенгликни кафолатлаган давлатлар сирасига киради. Жумладан, Ўзбекистон 1995 йилдаёқ “Хотин-қизлар камситилишининг барча кўринишлари олдини олиш бўйича CEDAW Конвенция”сини ратификация қилган ва бу борадаги халқаро талабларни, ушбу йўналишда Миллий Ҳаракат дастурини босқичма-босқич бажариб келаётган мамлакатдир. Албатта, фуқаролик жамиятини бирдан, бир кунда куриб бўлмаганидек, юртимизда гендер тенглик қонунан тўлиқ кафолатланганлигига қарамай, амалда эркаклар ва аёллар тенглигини таъминлашда муайян қийинчиликлар йўқ эмас. Бу, бир томондан, миллий анъаналаримиз, урф-одатлар ва жамиятимизда жинслараро тенглик масаласига қарашлардаги ўзига хослик билан тушунтирилса, иккинчи томондан, қонунлар, жумладан, Халқаро нормаларнинг бутун Ер юзиди бирдан ва сўзсиз ижросини таъминлашнинг имкони йўқлиги билан изоҳланади.

Янги Ўзбекистонда сўнгги йилларда оилаларда гендер тенгликни таъминлашнинг зарурий меъёрий асослари яратилди: «Ўзбекистонда гендер тенгликни таъминлаш, хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш»¹, «2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегияси»², “Барқарор ривожланиш соҳасидаги 5-мақсад - гендер тенгликни таъминлаш ва барча хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш, хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларини таъминлашга қаратилган ислохотлар» ва бошқалар ўзбек оилаларида гендер тенгликни намоён бўлишининг ижтимоий-психологик муаммоларини илмий тадқиқ этишда зарур методологик асос бўла олади.

Давр талабидан келиб чиқаётган бу вазифалар ўзбек психологлари

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 20-oktabrdagi “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 841-sonli qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 23.10.2018-y., № 09/18/841/2081.

² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qarori, 28.05.2021 yildagi SQ-297-IV-son

олдига қатор муаммоларни қўйиш билан биргаликда улардан гендер муаммолари, жинсий тафовутлар масаласига илмий жиҳатдан ёндашишни тақозо этади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ўғил ва қизларнинг ижтимоий тасаввурларида жинсий тафовутларга оид тушунча, билим ва қўникмалар, стереотиплар энг аввало оилада, оилавий ўзаро муносабатлар тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам оила психологияси доирасида айнан жинсий тафовутлар ва гендер муаммолари ўрганилиши ва амалиётда қандай эканлиги тадқиқ этилиши керак. Улар илмий анъанага кўра гендер психологияси йўналишида ўрганилади.

Гендер психологияси – психология фанининг бир соҳасидир. Зеро, “гендер” атамаси ижтимоий жинс маъносини билдириб, шахсни ўраб турган маданий муҳит маҳсулидир. Фанда гендер тадқиқотлар ва изданишлар жараёнини 5 босқичга ажратиш мумкин:

1) тегишли ғояларнинг фалсафий нуқтаи назардан ишлаб чиқирилиши (қадимги даврлардан XIX аср охиригача);

2) гендер психологиясининг предмети ва бўлимларининг шаклланиши (XIX аср охири XX аср боши);

3) *Зигмунд Фрейд* номи билан боғлиқ “Фрейд даври” (XX аср боши – 1930 йилгача);

4) йирик экспериментал тадқиқотларнинг бошланиши ва илк назарияларнинг пайдо бўлиши (1950–1980 йиллар);

5) гендер психологиясининг жадал суръатда ривожланиши: экспериментал тадқиқотлар, эмпирик фактларнинг назарий таҳлил қилиниши, маълум метод ва методикаларнинг этник муҳитларга адаптацияси ва махсус гендер методикаларнинг яратилиши (1990 йилдан шу давргача).

Кўплаб ўтказилган тадқиқотлар ва турли йўналиш вакилларининг феминизм ва жинслараро тафовутлар тўғрисидаги фикрларини умумлаштириб, шунини эътироф этиш мумкинки, иккита асосий шарт аниқланганда, жинсий тафовутлар борлиги тасдиқланади:

1. Жинсий тафовутларнинг реаллигини эркак ва аёлдаги у ёки бу психик хусусиятлар мавжудлигини тасдиқловчи фарқ камида 10 % ва ундан юқорини ташкил этгандагина тан олиш;

2. Ҳеч бўлмаганда, бир жинс 20 % дан кам бўлмаган кўрсаткични намойиш этган натижаларнигина ўрганиб чиқиш, яъни, бу – эркак ёки аёлда қайд этилган шахсий хусусиятлар ёки хулққа тўғри тавсифнома берилганини камида 5-6 нафар текширилаётган инсонлар ёки экспертлар бир овоздан маъқуллашганда. Яъни, методологик нуқтаи назардан, жинсий тафовут бор эканлиги ушбу статистик қоидалар риоя этилгандагина тан олинади.

Мишель Палудининг ёзишича, бунуги кунда гендер психологияси соҳасида асосан андроцентриқ қарашлар устиворлиги кузатилмоқда. Яъни, иккала жинс вакилида ҳам бир-биридан томонан фарқ қилмайдиган, иккаласида ҳам кузатиш мумкин бўлган психологик хусусиятлар кузатилмоқдаки, бу уларнинг энг аввало оила ва никоҳ масалаларидаги

қарашлар уйғунлигидан келиб чиқади. Лекин методологик жиҳатдан олимнинг таъкидлашича, барибир, айнан аёлга хос сифатлар нормаси ҳақида гап кетганда, барибир улар эркак сифатларининг стандарти асосида таҳлил этилади.³ Аслида дунё миқёсида ахлоқ, муваффақиятларга интилиш мотивацияси қабилаар ўрганилганда, асосан бу масалалар эркаклар ва ўғил боллаар мисолидагина ўрганилади. Агрессия бўйича ўтказилган тадқиқотларнинг 50 фоизида фақат эркаклар, 10 фоизида аёллар, қолган 40 фоизида ҳам аёл, ҳам эркаклар биргаликда иштирок этган. Умуман, хорижда ўтказиладиган психологик тадқиқотларда кўпроқ эркаклар синалувчилар сифатида иштирок этиши ҳам ўзига хос ҳолатдир. Бизда эса психологик ҳамда социологик тадқиқотларда иккала жинс вакиллари тенг, ёки аксарият оила тадқиқотларида қизлар ва катта ёшли аёллар қатнашадилар.

Америкалик тадқиқотчи Дэвид Майерс⁴ жинс, генлар ва маданият масалаларини ўрганар экан, гендерни – эркаклик ва аёллик хусусиятларини тавсифловчи тушунча сифатида, *Палудидан* фарқли, жинсий тафовутларни ўрганиш хотин-қизларнинг эркакларга нисбатан анчагина масалаларда устунликка ҳам эга эканлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрича, аёллардаги тажовузкорлик, агрессиянинг камлиги, ўзгаларга ғамхўрлик ва ўзгалар ташвишларига нисбатан бефарқ бўлмаслик, ҳамдарликлари айнан уларнинг жамиятда тутган фойдали мавқеларини белгилаши мумкин. Айнан аёллар, бошқа тадқиқотчиларнинг фикрича, инсонлар билан бўладиган муносабатларда илиқлик, яқинлик тарафдорларидир.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, жинсий тафовутлар айнан ёшлик чоғиданоқ намоён бўла бошлайди. Ўғил болалар, масалан, ёшликданоқ мустақилликка интилса, қиз болалар ўзаро боғлиқликка, кимлар биландир (биринчи навбатда онаси, бувиси қабилаар) бирга бўлишга интилади. Агар ўғил бола кўпроқ кўпчилик иштирок этадиган ўйинларни афзал кўриб, кўчага чопса, қизлар кичикроқ тенгқурлар гуруҳида жипсликда ўйнашни, ўйин чоғида ҳам бир-бирларига ҳамдардлик кўрсатиш, тушунишга интилади, агрессия улар мулоқотида кам бўлади.

Инсон улғайган сари жинсий тафовутларнинг намоён бўлиш кўлами ҳам кенгайиб боради. Буни таъкидловчи тадқиқотлар хорижда, Россияда ва МХД мамлкатларида кўплаб ўтказилган. Уларда хотин-қизларнинг эрларидан фарқли жуда кўп жиҳатлари ажратилиб, уларнинг ташқи ижтимоий муҳитга муносабатлари – ҳамдарликлари, ўзгалар билан мулоқотга интиқликлари, муомалада ўзига хос тактикага эга эканликлари каби ўнлаб йўналишлар экспериментларда исботланди. Масалан, изланишларда одамлар билан муомалада эркаклар кўпроқ авторитарликни, хотин-қизлар эса демократизмни намоён қилиши исботланган. Бошқарувда эркакларга дўк қилиб, директив оҳангда бошқариш, қарорлар қабул қилиш маъқулроқ бўлса, аёлларга – “команда, жамоа руҳи” билан жамоатчи лидер бўлиш осонроқдир.

³Мишель Палуди. Психология женщин. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 14.

⁴Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.

Яна бошқа бир тадқиқотларда оилага нисбатан гендер установкаларг ўрганилиб, унда аёллар – оналар, опалар, қизлар ва бувилар тасаввурида оила бу муайян яхлитлик, бирлик рамзи эканлиги ва шунинг учун ҳам асосан вақтларини фарзандларига, айниқса, улар мактабгача ёшда бўлган вақтларида ҳамда кексайган инсонларга бағишлаши мумкинлиги ўрганилган. Туғилган кунларга ҳам аёллар эрларидан фарқли кўпроқ совға-салом, китоблар харид қилиши, бу ишларга бемалол пул сарфлайвериши мумкин. Фотосуратларга қараб, ўзини ўзи баҳолаш вазифаси берилганда, айнан аёллар ўзларини оила аъзолари даврасида акс этган фотосуратларда алоҳида меҳр ва жиддийлик билан тавсифлай олганлар. Яъни, оилага нисбатан установка хотин-қизларда ҳамиша ижобий образга эга.

Ўзбекистонда ҳам гендер масаласи кўпинча оила муаммолари доирасида ўрганилиши анъанага айланган. Бизнинг оила ва оилавий муносабатларнинг ижтимоий-психологик омиллари ва оқибатларига бағишланган ишларимизда оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммоларига⁵, гендер тасаввурларнинг шахс тарбиясидаги ўрни каби масалаларда эътибор қаратилган. Ушбу тадқиқотларимизда⁶ эр-хотин ва оиладаги сиблинг муносабатларнинг бола шахсига таъсири, жумладан, эркаклик ва аёллик фазилатлари шаклланишидаги ўрни ўрганилган, илмий хулосалар чиқарган.

Муҳим хулосалардан бири шуки, “ўзбек оилаларида оналарнинг оталарга нисбатан фарзандларга ўта ғамхўрлиги, яъни уларни қийинчиликлардан сақлаш, зиён етказиб қўйишдан қўрқиш, фарзанднинг ўзига боғланганлиги ва тобелигини рағбатлантириш, уларда шахвонийлик ва тажовужкорликни босиш каби хусусиятларнинг кучлиги, оналарда оталарга нисбатан демократиклиликнинг кучлилигини исботлайди”.

Л. И. Каримова билан ўтказган тадқиқотимизда оиланинг даромадига кўра кимнинг реклама маҳсулотларининг истеъмолчиси эканлигидаги жисний ўзига хосликлар аниқланган. Масалан, бу тадқиқотда 50 нафар эр-хотинлар жуфтлиги ўртасида сўров ўтказиб, замонавий оилада аксарият масалаларда хотин-қизларнинг фикри етакчи эканлигини аниқлаган. Масалан, “Оилангизда ким пул маблағларини тақсимлайди?” деб берилган саволга эркакларнинг 73%и ва аёлларнинг 51% “мен ўзим” деган жавобни беришган. Лекин “Қунига уй учун бирор нарса харид қилишга тахминан қанча вақт сарфлайсиз?” деган саволга эса, эркакларнинг 69%и “билмайман” жавобини берган бўлса, аёлларнинг 71% “бир соатгача”, 7%и 2 соатдан ортиқ вақт ажратишларини қайд этишган. “Реклама қилинган хўжалик молларининг сотиб оласизми?” деб берилган саволга 14 фоиз эркаклар ва 32 фоиз аёллар ижобий жавоб бергани ҳолда, 58% эркаклар “йўқ” жавобини берганлар. Оила аъзоларининг реклама қилинаётган маҳсулотларга ишончини аниқлаганда, эркакларнинг 45 фоизи ва

⁵ Каримова В. Оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммолари // “Ёшлар муаммолари ва уларнинг ечими: ҳолат ва истиқбол” мавзусидаги Респ. илмий-амалий анжумани материаллари – Т.: 2002. – Б. 30-33.

⁶ Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув қўлланма. – Т.: 2006. – 142 б.

аёлларнинг 48 фоизи ишонишини қайд этганлар. Демак, реклама қилинаётган маҳсулотлар дунёсида хотин-қизларнинг фаоллиги бугунги кунда эркакларникидан анча юқори. Демак, замонавий оила бекалари оилавий даромаднинг тақсимооти ва уни нимага ишлатиш масалаларида ҳам етакчиликка даъво қиладилар. Чунки уй бекалари уй юмушларини бажаришда кўпроқ хўжалик молларидан фойдаланади, фарзандларини ювиб-тараши ва уларни боғча ёки мактабига зарур бўлган нарсаларни ҳам яхшироқ билгани сабабли, реклама қилинаётган товарларнинг энг яхшисини ва арзонини харид қилиш тарафдори ҳам бўлиб боради. Бу ҳолатни миллий реклама компаниялари инобатга олишлари керак.

Шу каби илмий тадқиқотларда Ўзбекистон миқсида муайян ижтимоий-психологик муаммоларга эътибор бериш тобора анъанага айланиб бормоқда. Лекин алоҳида таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда психологлардан ташқари, файласуфлар, социологлар, тарихчилар, сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар ҳам бу муаммони четлаб ўтмаганлар. Жамият ва оила ижтимоий-иқтисодий тараққиётида хотин-қизларнинг ўрни ва ролига бағишланган қатор анжуманлар, монографик тадқиқотлар, диссертациялар айнан шу муаммога бағишлангандир. Айрим диссертацион изланишлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда ўсмир ёшли ўғил ва қиз болалардаги гендер тасаввурларга боғлиқ жинсий идентификацияни аниқлаш ва бунда оила муҳитининг ролини асослаш учун ижтимоий психологияда қўлланилган қатор ишончли методикалардан фойдаланилган ва эмпирик изланиш ҳам ота-оналар, ҳамда уларнинг ўсмир ёшли фарзандлари ўртасида ўтказилган. (масалан О. Отажонова, Х. Ҳайдарова тадқиқотлари). Алоҳида таъкидлаш жоизки, ота-оналар ўртасидаги ўтказилган тест ва сўровлар уларнинг гендер установкаларини ва лидерлик мақомларини аниқлашга имкон берган бўлса, фарзандлари ўртасида олиб борилган эмпирик тадқиқот оталик ва оналик гендер мақомларининг қизлар ва ўғил болаларда ўзига хос установка шаклида идентификацион жараёнлар йўналишини белгилашини исбот қилинган. Замонавий ўзбек оиласидаги эркаклар ва аёлларнинг ўзаро муносабатларида аёллар мавқеининг мустаҳкамланиб бораётганлиги, уларнинг лидерлик позицияларида ҳамда турмуш ўртоқларини ҳамкор ва шерикчилик муносабатлари тизимида кўришни афзал кўришларида намоён бўлди. Шу сабабли ҳам бу ҳолат уларнинг ўз жинсларини ва турмуш ўртоғидаги қарама-қарши жинсга нисбатан установкаларини белгилайди. Тадқиқот замонавий эркаклар ва хотин-қизларнинг аёллик ва эркаклик образларида фемининлик ҳамда соф маскулинлик сифатлари кўпроқ андрогенлик сифатларига ўрин бераётганлигини, қизларда маскулинлик сифатлари ҳам тобора сезиларлироқ намоён бўлаётганлигини кўрсатди.

Шундай қилиб, юртимизда гендер тадқиқотлари учун кенг йўл очилган ва уларда оила ва оилага нисбатан ижтимоий установка устивор масала сифатида қаралади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Кармиова В.М. Оила психологияси. Дарслик.- Т., “Фан ва технологиялар” нашриёти, 2007
2. Мишель Палуди. Психология женщин. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 14.
3. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.
4. Каримова В., ва бошқалар. Гендер-менежмент . Ўқув қўлланма.-Т., 2010-88 б.
5. *Каримова В.* Оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммолари // “Ёшлар муаммолари ва уларнинг ечими: ҳолат ва истиқбол” мавзусидаги Респ. илмий-амалий анжумани материаллари – Т.: 2002. – Б. 30-33.